

DOI 10.26886/2520-7474.1(33)2019.3**UDC: 94****DISTRIBUTION OF CHRISTIANITY IN ARMENIA (I - VI)****W. Orehowsky, Doctor of Historical Sciences**

Chernivtsi Trade and Economic Institute of the Kyiv National Trade and Economic University, Ukraine, Chernivtsi

The article deals with the problems of the spread of Christianity among the population of the Armenian kingdom from the 1st to the 6th centuries. The author focuses heavily on the process of Armenian acceptance of Christianity at the state level (301 pp.) and the flowering of national culture associated with this. The character of the relationship of Christianity with the prevailing Zoroastrianism in Armenia is revealed. The influence of the christological debates unfolding in the fifth century on the formation of the dogmatic and religious features of the Armenian Apostolic Church is highlighted.

Key words: Armenia, Christianity, Armenian Apostolic Church, Chalcedon Cathedral, Trdat (Tiridat) III Great, Mesrop Mashtots, St. Gregory the Enlightener.

доктор історичних наук, Ореховський В. О. Поширення християнства у Вірменії (I – VI ст. н. е.) / Чернівецький торговельно економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна, Чернівці

У статті висвітлюються проблеми поширення християнства серед населення Вірменського царства у період з I до VI ст. н.е. Значну увагу автор зосереджує на процесі прийнятті вірменами християнства на державному рівні (301 р.) та пов'язаний із цим розквіт національної культури. Розкривається характер

взаємовідносин християнства із пануючим до цього у Вірменії зороастризмом. Висвітлюється вплив христологічних дебатів, що розгорнулися у V ст., на формування догматико-культових особливостей Вірменської Апостольської Церкви.

Ключові слова: Вірменія, християнство, Вірменська Апостольська Церква, Халкідонський собор, Трдат (Тиридат) III Великий, Месроп Маштоц, св. Григорій Просвітник.

доктор исторических наук, Ореховский В.О. Распространение христианства в Армении (I - VI вв.н.э.) / Черновицкий торговый-экономический институт Киевского национального торговый-экономического университета, Украина, Черновцы

В статье освещаются проблемы распространения христианства среди населения Армянского царства в период с I до VI вв. н.э. Значительное внимание автор сосредотачивает на процессе принятия армянами христианства на государственном уровне (301 г.) и связанный с этим расцвет национальной культуры. Раскрывается характер взаимоотношений христианства с господствующим до этого в Армении зороастризмом. Освещается влияние христологических дебатов, развернувшихся в V в., на формирование догматико-культовых особенностей Армянской Апостольской Церкви.

Ключевые слова: Армения, христианство, Армянская Апостольская Церковь, Трдат (Тиридат) III Великий, Месроп Маштоц, св. Григорий Просветитель.

Вступ. Становлення сучасної цивілізації було би неможливим без глибокого та всебічного впливу церкви на життя суспільства і держави. Особливе місце тут належить християнству - одній із світових релігій, яка пододала шлях від «шкідливого марновірства», що

переслідувалося державою до культу, дозволений поряд із усіма іншими. Церква гнана стала терпимою, рівноправною, а згодом і пануючою.

Однією з перших країн, що зазнає активного проникнення нової релігії стало давньовірменське царство. Саме тут прийняття християнства у статусі державної релігії та становлення єпископальної церкви на багато століть визначили долю населення цих областей, заклали основи сьогоднішніх соціально-політичних та етно-конфесійних реалій.

Питання історичної долі християнської релігії на теренах стародавньої Вірменії цікавило і цікавить ряд дослідників. Йому присвячені роботи А. Аветикяна [1], Л. Арутюнян [2], В. Кузнєцова [3], Р. Папаяна [4], Г. Саркісяна [5] тощо. *Актуальність* цієї проблеми спонукала й автора даної статті присвятити увагу цьому питанню. *Метою* публікації стало висвітлення процесу поширення християнських вірувань серед населення Вірменського царства а також впливу христологічних дебатів, що розгорнулися у V ст., на формування догматико-культових особливостей Вірменської Апостольської Церкви.

Виклад основного матеріалу. Давньовірменське царство досягло свого розквіту у I ст. до н.е. за часів правління Царя Тиграна II Великого (95-55). Останній об'єднав різні частини Вірменського царства. Було захоплено частину Месопотамії, Сирію, Кілікію, Кападокію. У 77 р. до н.е. на кордоні Вірменії з Месопотамією засновано нову столицю, Тигранокерт. Сам Тигран вважав себе наступником перських царів Дарія та Ксеркса, проводячи досить амбітну зовнішню політику. Зростання могутності Вірменії викликало занепокоєння з боку Риму. Розпочалася війна, в якій Тигран зазнав поразки від римлян (66 р. до н.е.). Після цього давньовірменське

царство було розділене на Малу Вірменію (на Захід від Євфрату) та Велику Вірменію (на Схід від Євфрату). Протягом багатьох століть ці області виконували роль своєрідного буфера між Римом та його сусідами (зокрема Парфянським царством) і потрапляли періодично в залежність від тієї чи іншої ворогуючої сторони. У III ст. н.е. до влади у Вірменії прийшла іранська династія Сасанідів, яка вела успішну боротьбу проти влади римських імператорів [6, с. 137-141; 19, с.56-57; 21, с.36-49]. Цей період став початком християнізації місцевого населення.

Християнська проповідь проникла до Вірменії за двома основними напрямками; з сирійського півдня (Едеса) та грецького заходу (східні провінції Римської імперії). При едеському царі Абгарі VI Ману (71-91) проходила, згідно деяких джерел, діяльність апостолів Фадея та Варфоломея. Християнство стає релігією правлячої династії в Едесі за часів Абгара IX (179-214). З Едеси та Адіабени християнські проповідники потрапляли до південної Вірменії ще у роки правління вірменського царя Трдата I (Тиридата) (54-88). До більш пізнього часу відноситься згадка вірменського єпископа Митробузана Меружана, який у середині III ст. перебував у листуванні з Александрійським єпископом Дионісієм [1, с.76-79; 9, стб. 349; 10, с. 7-8].

Інша течія християнства проникала з сусідньої Кападокії та Малої Вірменії. Перші громади малоазійських місіонерів були засновані у таких гаварах (адміністративно-територіальних одиницях): Даранали, Екелесене, Дерджане [10, с. 8].

Головну роль у прийнятті вірменами християнства на державному рівні зіграв Святий Григорій Просвітник, що став першим ієрархом державної Вірменської церкви (302-326), і цар Великої Вірменії Трдат III Великий (287-330), який до свого навернення був найжорстокішим гонителем християнства. Згідно творам вірменських істориків V ст.,

Трдат з римськими легіонерами прибув до Вірменії, щоб повернути престол батька. Під час проведення царем язичницького жертвоприношення один з наближених царя - Григорій, будучи християнином, відмовився від участі в ньому. Тоді ж відкривається, що Григорій був сином вбивці батька Трдата. Його кидають до в'язниці, де він провів 13 років. Цар Трдат починає масштабні гоніння на християн [1, с.79-80; 11, с.4; 12, с.7-8].

Прийняття християнства також пов'язано з прибуттям до Вірменії з Риму 32-х християнських дів ріпсімеянок на чолі з дівою Ріпсіме і діаконисою Гайане, які рятувалися від імператора Діоклетіана. Красуня Ріпсіме, на якій побажав одружитися Трдат, відмовила цареві. За це цар наказав стратити її та всіх дів-християнок. Вдалося врятуватися лише Св. Ніні, що стала згодом (у 337 р) просвітницею Грузії. Незабаром царя вразила важка нервова хвороба. У народі цю хворобу називали «свинячою», тому скульптори зображували Трдата із свинячою головою. Зцілив його Св. Григорій, в результаті чого цар навернувся до християнства, яке у 301 р. (за іншими даними – у 314 р.) він проголосив державною релігією. В цей же час у Вірменії був заснований духовний центр Вірменської апостольської церкви - Святий Ечміадзін, що в перекладі з вірменської означає «зійшов Єдинородний» [1, с.80-82; 9, стб. 349; 11, с.5; 12, с.8-9]. Є відомості, що до християнства перейшло все населення Великої Вірменії – біля 4 млн. чоловік [3, с.8]. Таким чином, ця держава стала першою країною, що прийняла християнство як офіційну релігію.

В той же час, прийняття християнства супроводжувалось боротьбою із пануючою до цих пір релігією у Вірменії – зороастризмом [4, с.166-194]. Боротьба як на політичному, так і на релігійному ґрунті йшла між двома угрупованнями: іранофілами (орієнтувалися на Перську імперію і виступали за відродження язичництва) та

римофілами (політично тяжіли до Візантії та підтримували християнство). За словами Католикоса Вірменської Апостольської Церкви Гарегіна I «Вірменія IV століття може бути уподіблена човну, який побивали величезні хвилі Перської та Візантійської імперій. Крім небезпеки з боку хвиль, сам човен не був міцним і безпечним, тому що дві головні політичні орієнтації всередині нього намагалися направити його протилежними напрямками» [5, с.73].

Звичайно, що церква не могла осторонь цієї боротьби. Скликаний католикосом Нерсесом Великим собор в Аштішаті (365 р.) заборонив язичницьке богослужіння; крім того, він перший в історії Церкви прийняв рішення про заборону шлюбів між близькими родичами, а також запровадив церковний податок [9, стб.349].

Прийняття християнства супроводжувалося у Вірменії розквітом національної культури. Спочатку богослужіння у Вірменії правилося грецькою й сирійською. Архімандрит св. Месроп Маштоц у 406 р. винайшов вірменську писемність, щоб уможливити переклад Святого Письма й літургії вірменською мовою. Видатний лінгвіст XX в. Антуан Мейе, фахівець з латинської і грецької мов, славістики, іраністики, вірменистик та ін., так оцінив праці Маштоца: «... вірменський алфавіт - шедевр. ... Вірменській нації надано остаточне фонетичне вираження, яке зберігалося до сьогоднішнього дня, не зазнавши змін ... » [13, с.20].

Сподвижник Маштоца, католикос Саак Партев (389-439) заснував перекладацьку школу, в якій на вірменську мову з використанням нової писемності перекладено Біблію та різні богословські книги. До Едеси, Александрії, Константинополя та Афін направляються вірменські юнаки для вдосконалення в науках. У Вірменії відкриваються власні школи [14, с.204; 15, с.125-146]. Перша вірменська бібліотека була заснована у 443 р. в Ечміадзінському монастирі істориком Лазарем

Парпеци [13, с.20]. Розгортається храмове будівництво, свідченням чого стали базиліки в Ереруйку, Текорі, Касахі, Двіні та ін. [3, с.9].

Як вже зазначалось, давньовірменське царство знаходилося під сильним впливом двох держав: Візантії та Персії. Отож часом доводилося догоджати то одному, то іншому могутньому сусідові. У 387 р. греки оволоділи однією частиною вірменського царства, а перси – іншою. Західна Вірменія, що складала п'яту частину колишнього вірменського царства, в подальшому увійшла до складу Візантійської імперії, тут була введена імперська адміністрація. У перській же частині, за словами історика Егіше, «царство перейшло до нахарарів (князів), що підпорядковувалися правителеві, призначуваному перським царем» [16, с.476].

Бажання звільнитися від грецького впливу знайшло своє відображення і у церковній сфері. З 387 р. Вірменська церква стала повністю незалежна від Кесарії Каппадокійської, набувши у майбутньому винятково національного характеру. З часом зв'язки Вірменської церкви з Грецькою церквою Візантійської імперії всі більше слабшали, і якщо на I Нікейському соборі (325 р.) був присутнім представник Вірменії, архієпископ Арістакес (вірменське ім'я Редекес), то на I Константинопольський (381 р.) та Ефеський (431 р.) собори вірмени вже не отримали прямого запрошення і про постанови цих соборів дізнавалися лише пізніше [16, с.476-477]. Бажання звільнитися від впливу Константинопольського патріарха проявилось і в наступному. У 400 р. Константинопольський патріарх Іоан Золотоустий надіслав до Вірменії постанову Константинопольського собору про святкування Різдва Христового й Богоявлення роздільно, за римським зразком. Католикос Ісаак Великий навіть не відповів. Вірменська церква залишилася при старому звичаї, що зберігається і до сьогодні [12, с.36; 16, с.476].

Христологічні дебати, що розгорнулися у V ст., знайшли своє відображення і у Вірменії. Особливо це стосувалося несторіанства. Засуджені на Ефеському соборі 431 р. несторіани виправдовувалися тим, що їхнє вчення стародавнє, існує від отців, викладене в творіннях релігійних письменників IV-V ст. Діодора Тарського та Феодора Мопсуетського. Несторіани склали з відповідних цитат цих отців цілу книгу і переклали її вірменською та перською мовами. Побоюючись того, що несторіанство знайде прихильників серед вірмен, єпископи греко-сирійські Акакій Мелітінський та Раввула Едеський писали до вірменських єпископів, щоб останні не приймали творів Феодора Мопсуетського. Ці заклики знайшли відгук серед місцевого духовенства та населення. На власному Аштішатському соборі (435 р.) вірмени вирішили самостійно засудити Несторія та Феодора Мопсуетського. Таким чином, Вірменська церква фактично прийняла рішення Ефеського собору, і з тих пір вірменська церковна традиція визнає три перших Вселенських собори [16, с.477].

У цей же час значно зростає перський вплив у Вірменії. Остання майже вся була під владою персів. Серед вірменської аристократії поширюються настрої на користь перської релігії. Але коли шах персів зажадав прийняття вірменами поклоніння вогню, єпископи видали соборне послання, де говорилося: «Нехай підніметься рука брата на брата рідного, коли він зречеться заповідей Господніх, і батько без жалю нехай піде на сина, і син на батька. І нехай не боїться більше жінка підняти руку на чоловіка віроломного, і нехай повстане слуга на пана» [12, с.48; 14, с.205].

Вірмени вирішили звернутись по допомогу до Візантійської імперії. Але остання не мала сили проти персів. Тоді вибухнуло повстання у самій Вірменії. У рік Халкідонського собору, 26 травня 451 р., відбулася Аварайрська битва з персами на Аварайрській рівнині при річці Тхумат.

І хоча вірмени програли битву, однак, зустрівши затятий опір, перси змушені були відмовитися від зазіхань на релігійну самобутність вірменського народу. Договір про це підписано до 484 р. [14, с.205; 17, с.237; 18, с.101-107].

Тим не менш, під перським впливом міцнішають зв'язки Вірменської церкви з сирійською християнською традицією, і через контакти із західносирійськими християнами розпочалося тяжіння вірмен до монофізитства. Постанови Халкідонського собору (451 р.) про подвійну природу Христа були витлумачені як дві окремі особи. Таким чином, відчуження між греками та вірменами призвело до того, що тонкий богословський компроміс халкідонського догмата залишився чужим для вірменських християн. В той же час аргументація противників Халкідонського собору, переважно сирійських монофізитів, викликало симпатію у Вірменії. Наслідків не прийшлося довго очікувати. Вірменський собор 491 р. у Варшапаті засудив несторіанство та монофізитство і водночас відкинув постанови Халкідонського собору. Постанова собору звучала так: «Ми, вірмени та греки, грузини та айвани, сповідуючи єдину істинну віру, яку заповідали нам святі отці на трьох Вселенських соборах, відкидаємо такі богохульні промови (тобто те, що у Христі – дві окремі особи) й одностайно піддаємо анафемі і все тому подібне» [12, с.69].

Таким чином, цей собор став історичним вододілом між грецьким та вірмено-григоріанським віросповіданням.

Новий собор Вірменської церкви у Двіні (506-507) ще більш поглибив розходження. Собор постановив визнавати у Христі одну природу. Для більш повного закріплення цієї тези було вирішено святкувати Різдво Христове та Богоявлення в один день, 6 січня. Пояснювалося це тим, що Христос в один і той же час і Бог, і людина. Різдво утверджує людську природу, а Богоявлення – божественну. 3

цією ж метою і під впливом нового монофізитського вчення Юліана Галікарнаського про нетлінність тіла Христового вирішили проводити таїнство євхаристії на прісному хлібі й самому вині, а також додавати до трисвятого слова «що за нас розіп'явся». Заборонено прощі до Єрусалима та спілкування з греками. Водночас собор Двінський, паралельно Халкідонському, присвоїв вірменському католикосові титул патріарха, адже на Халкідонському соборі були названі патріархами Римський, Константинопольський, Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський [2, с.77-81; 16, с.479-480; 17, с.237].

На соборі Вірменською церквою був прийнятий також і Генотікон (об'єднавчий указ) – едикт візантійського імператора Зенона (482 р.), який мав на меті об'єднати прибічників ортодоксального вчення та монофізитів. Автори Генотікону, імператор Зенон та Константинопольський патріарх Акакій, виходили з того, що об'єднання повинно проходити на основі спільної спадщини, а те, що роз'єднує, слід опустити. Таким чином едикт зобов'язував прийняти Нікейський символ віри, вчення ж Несторія та Євтихія засуджувалося. Генотікон прийняли всі патріархи Сходу. Необхідність конфесіональної єдності Візантійської імперії диктувалася насамперед політичними міркуваннями: релігійний сепаратизм провінцій, де домінували монофізити, загрожував її цілісності [9, стб.1235].

Таким чином, протягом перших століть нової ери християнство досить міцно утверджується в регіоні, поширюючись серед місцевого населення. Утворення Вірменської Апостольської Церкви стало однією із найбільш видатних подій в історії країни. Саме церковні інститути відіграли важливу роль не тільки у розвитку національної культури. Вони стали фактором протистояння асиміляційній політиці сасанідського Ірану і Візантії у Вірменії. Це дозволило вірменському етносу не зникнути з історичної арени та зберегти культурну та духовну єдність.

Література:

1. Аветикян А.С. Истоки христианства в Армении.[<]
<http://www.libmindiaspora.am/wp-content/uploads/2011/02/39.pdf> [>](2019, січень, 15).
2. Арутюнян Л.В. (2009). Догматико-культовые особенности Армянской Апостольской Церкви. *Культура народов Причерноморья*, 162, 77-81.
3. Кузнецов В.А. (2002). *Христианство на Северном Кавказе до XV века*. Владикавказ: Ир.
4. Папаян Р. (2005). Духовные предпосылки принятия христианства в Армении. *21- й ВЕК*, 1, 166-194.
5. Саркисян Г. (2014). *Халкидонский Собор и Армянская Церковь*. Св. Эчмиадзин: Первопрестольный Св. Эчмиадзин.
6. Геворкян С.Г. (2012). Древняя Армения и эллинистический мир. Часть 2. *Пространство и Время*, 3(9), 137-145.
7. *Словарь античности* (1989). М.: Прогресс.
8. Абаза В.А. (1888). *История Армении*. С.-Петербург: Тип. Н.И. Скороходова.
9. *Католическая энциклопедия* (2005). В 4 т. Т. 1. М.: Изд-во Францисканцев.
10. Арутюнова-Фиданян В.А. (2007). Сирийцы в Тароне (по данным «Истории Тарона»). *Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета. Серия «Филология»*, 1(7), 7-25.
11. Снежкова И.А. (2015). *Армянская церковь в Москве*. М., ИЭА РАН.
12. Анненский А. (1900). *История Армянской Церкви (до XIX века)*. Тифлис: Тип. М.Я.Спивака.

13. Сароян Г.А. (2015). *История армянского народа (в кратком изложении)*. Краснодар: Фамилия.
14. Ісіченко І., архієпископ. (2001). *Загальна церковна історія*. Х.: Акта.
15. Гарибян А.С. (1941). Месроп Мащтоц и изобретение армянской письменности. *Научный сборник посвященный 20-летию установления советской власти в Армении*. Ереван: АРМФАН, 125-146.
16. Карташев А.В. (2006). *Вселенские соборы*. М.: Эксмо.
17. Дрампян И.Р. (2018). К истории изучения средневековой армянской фресковой живописи. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение*, Т. 8, Вып. 2, 232-257.
18. *История армянского народа* (1980). Ереван: Изд-во Ереванского университета.

References:

1. Avetikjan A.S. Istoki hristianstva v Armenii [Sources of christianity are in Armenia]. Retrieved from <http://www.libmindiaspora.am/wp-content/uploads/2011/02/39.pdf> [in Russian]. (2019, January, 15).
2. Arutjunjan L.V. (2009). Dogmatiko-kul'tovye osobennosti Armjanskoj Apostol'skoj Cerkvi [Dogmatic and cult features of Armenian Apostolic Church]. *Kul'tura narodov Prichernomor'ja* [Culture of people of Black sea Region], no. 162, 77-81. [in Russian].
3. Kuznecov V.A. (2002). *Hristianstvo na Severnom Kavkaze do XV veka* [Christianity on North Caucasus to the XV century]. Vladikavkaz: Ir. [in Russian].

4. Papajan R. (2005). Duhovnye predposylki prinjatija hristianstva v Armenii [Spiritual pre-conditions of adopting christianity are in Armenia]. *21- j VEK* [21 CENTURY], no. 1, 166-194. [in Russian].
5. Sarkisjan G. (2014). *Halkidonskij Sobor i Armjanskaja Cerkov'* [Chalcedonian Cathedral and Armenian Church]. Sv. Jechmiadzin: Pervoprestol'nyj Sv. Jechmiadzin. [in Russian].
6. Gevorkjan S.G. (2012). Drevnjaja Armenija i jellinisticheskij mir [Ancient Armenia and hellenism world]. Chast' 2. *Prostranstvo i Vremja* [Space and Time], no, 3(9), 137-145. [in Russian].
7. *Slovar' antichnosti* [Dictionary of antiquity]. (1989). M.: Progress. [in Russian].
8. Abaza V.A. (1888). *Istorija Armenii* [History of Armenia]. S.-Peterburg: Tip. N.I. Skorohodova. [in Russian].
9. *Katolicheskaja jenciklopedija* [Catholic encyclopaedia]. (2002). V 4 t. T. 1. M.: Izd-vo Franciskancev. [in Russian].
10. Arutjunova-Fidanjan V.A. (2007). Sirijcy v Tarone (po dannym «Istorii Tarona») [Syrians are in Taron (from data of "History of Taron")]. *Vestnik Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta. Serija «Filologija»* [Announcer of Orthodox of Svjato-Tihonovskogo of Humanitarian University. Series are "Philology"], no. 1(7), 7-25. [in Russian].
11. Snezhkova I.A. (2015). *Armjanskaja cerkov' v Moskve* [The Armenian church is in Moscow] . M., IJeA RAN. [in Russian].
12. Annenskij A. (1900). *Istorija Armjanskoj Cerkvi (do XIX veka)* [History of the Armenian Church (until the nineteenth century)]. Tiflis: Tip. M.Ja.Spivaka. [in Russian].

13. Sarojan G.A. (2015). *Istorija armjanskogo naroda (v kratkom izlozhenii)* [History of the Armenian people (in a summary)]. Krasnodar: Familija. [in Russian].
14. Isichenko I., arkhyiepyskop. (2001). *Zahalna tserkovna istoriia* [General church history]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
15. Garibjan A.S. (1941). Mesrop Mashhtoc i izobretenie armjanskoj pis'mennosti [Mesrop Mashhtoc and invention of the Armenian written language]. *Nauchnyj sbornik posvjashhennyj 20-letiju ustanovlenija sovetskoj vlasti v Armenii* [Scientific collection is sanctified to the 20year of establishment of soviet power in Armenia]. Erevan: ARMFAN, 125-146. [in Russian].
16. Kartashev A.V. (2006). *Vselenskie sobory* [Universal cathedrals]. M.: Jeksmo. [in Russian].
17. Drampjan I.R. (2018). K istorii izuchenija srednevekovoj armjanskoj freskovoju zhivopisi [To history of study of the medieval Armenian mural painting]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Iskusstvovedenie* [Announcer of the Saint Petersburg university. Study of art], t. 8, vyp. 2, 232-257. [in Russian].
18. *Istorija armjanskogo naroda* [History of the Armenian people] (1980). Erevan: Izd-vo Erevanskogo universiteta. [in Russian].